

OVIDIUS EST MAGISTER VITAE (ET LITTERARUM)

OVIDIUS TANÍTÁSA NYELVRŐL, IRODALOMRÓL,
ÉLETRŐL A 18–19. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

LENGYEL RÉKA*

Az antik római szerzők recepciótörténetének kutatói az utóbbi egy-két évtizedben megélnékülts érdeklődéssel fordultak az ovidiusi életmű befogadás- és hatástörténetének vizsgálata felé. Az életmű egyes darabjainak keletkezése óta eltelt több mint kétezer éves időszak vonatkozó jelenségeinek számbavétele igen összetett feladatot ró a téma iránt érdeklődő irodalom-, kritika-, művészet- és művelődéstörténészekre. Az Ovidius-recepció történetét feldolgozó egyik legátfogóbb kézikönyv szerkesztői így fogalmazzak: „A 21. század elején kijelenthetjük, hogy az antik római költők közül Ovidius művei gyakorolták a legnagyobb és a lehető leginkább sokrétű hatást az utókorra.”¹ Egy másik tanulmánygyűjtemény bevezetőjében szinte pontosan ugyanezt a megállapítást találjuk: „Ovidius talán a legjelentősebb a ma ismert római költők közül, életműve a világ bármely pontján alkotó

* A szerző a tanulmány megírása idején az NKFIH PD 121063 számú Posztdoktori Kiválósági Program Pályázat Ösztöndíjában és az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

¹ Carole E. NEWLANDS–John F. MILLER, *Introduction = A Handbook to the reception of Ovid*, ed. by J. F. MILLER, C. E. NEWLANDS, Chichester, Wiley–Blackwell, 2014, 1–7.

írókra hatással volt.”² Az e kézikönyvekben olvasható tanulmányok szerzői egyes írók, költők vagy hosszabb művelődéstörténeti korszakok vonatkozásában széleskörűen és mélyrehatóan tárgyalják az ovidiusi életmű recepciójának történetét, változatait, megnyilvánulási formáit. A bemutatott vizsgálatok egyhangúan bizonyítják, hogy Ovidius művei már a költő életében nagy népszerűségnek örvendtek az olvasók körében, s legalábbis a kora újkorig meghatározó olvasmányai voltak a világirodalom olyan kiemelkedő alkotóinak, mint Dante, Petrarca, Chaucer, Shakespeare, Ariosto, Milton vagy Goethe, de a kevésbé jelentős írók, sőt, a nem az irodalmi pályán mozgó átlagemberek is szívesen lapozták fel a *Metamorphoses*, a *Fasti* vagy éppen az erotikus verseskönyvek kéziratot vagy nyomtatott példányait. Az ovidiusi recepciótörténet az irodalom- és kritikátörténeti jellegű kutatásokon túl számos további megközelítési lehetőséget kínál: az antik költő verseiben és elbeszélő költeményeiben közölt ismeretanyagot a közép- és kora újkori filozófusok és a különböző tudományágak képviselői előszeretettel építették be tudományos munkáikba, így ezek az esetek filozófia- és tudománytörténeti szempontú vizsgálatok tárgyát képezhetik; míg az Ovidius által elmesélt mitológiai és egyéb fiktív történetek rendkívül nagy számú kódex- és könyvillusztráció, valamint más művészeti alkotás alapjául szolgáltak, s a művészettörténeti vonatkozások feltárása, rendszerezése is alapvető fontosságú.³

² *Ovid in the Middle Ages*, ed. by James G. CLARK, Frank T. COULSON, Kathryn L. MCKINLEY, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.

³ Az Ovidius-recepcióval kapcsolatban lásd még: *Ovidius Renewed: Ovidian Influences on Literature and Art from the Middle Ages to the Twentieth Century*, ed. by Charles MARTINDALE, Cambridge, Cambridge University Press, 1990; Gregory M. SADLEK, *Idleness Working: The Discourse of Love's Labor from Ovid through Chaucer and Gower*, Washington D. C., The Catholic University of America Press, 2004; Theodore ZIOLKOWSKI, *Ovid and the Moderns*, Ithaca–London, Cornell University Press, 2005; *Le Metamorfosi di Ovidio: nella letteratura tra Medioevo e Rinascimento*, a cura di Gian Mario ANSELMI, Marta GUERRA, Bologna, Gedit Edizioni, 2006; *Metamorphosis: The Changing Face of Ovid in Medieval and Early Modern Europe*, ed. by Alison KEITH, Stephen RUPP, Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2007; *The Art of Love: Bimillennial Essays on Ovid's Ars Amatoria and Remedia Amoris*, ed. by Roy K. GIBSON et al., Oxford, Oxford University Press, 2006; *Ovid in the Age of Cervantes*, ed. by Frederick A. DE ARMAS, Toronto, University of Toronto Press, 2010; *Les translations d'Ovide au Moyen âge : actes de la journée d'études internationale à la Bibliothèque royale de Belgique le 4 décembre 2008*, éd. par An FAEMS et al., Turnhout, Brepols, 2011; Richard E. MORTON, *The English Enlightenment reads Ovid : Dryden and Jacob Tonson's*

A nemzetközi szakirodalmi terméssel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a kora újkori magyarországi Ovidius-recepció vizsgálatának területén a kutatás számos eredményt tud felmutatni, de a téma bizonyos aspektusai mind ez ideig feltáratlanok.⁴ Az alábbiakban irodalmi művekből, naplókából, levelekből és egyéb forrásokból vett szövegrészek alapján mutatom be a magyarországi befogadás- és hatás-történet kevésbé ismert eseteit.

Az irodalomtörténet-írás hosszú idő óta számon tartja a ténytet, hogy az olvasók először iskolai tanulmányaik során találkoztak Ovidiusszal, s az ő szövegei révén ismerkedtek meg a latin nyelvvel. Költeményeit többféle didaktikus cél szolgálatába állították a latin nyelv és irodalom iskolai oktatásában. A poétikai és a retorikai osztályokban tanuló diákok az Ovidius-szövegek segítségével ismerték meg a latin szókincset, a nyelvtani szabályokat, és ezek mintájára alkották saját költeményeiket, verses leveleiket.⁵ A magyarországi olvasók a

1717 *Metamorphoses*, New York, AMS Press, 2013; Pierluigi Leone GATTI, *Ovid in Antike und Mittelalter: Geschichte der philologischen Rezeption*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2014.

⁴ Vö. Ludovicus T. VÁLI, *De locis poeticis qui congruunt in operibus P. Ovidii Nasonis et Nicolai Zrinyi*, Cassoviae, 1898; HAVAS Adolf, *Petőfi és Ovidius*, EPhK, 1899, 478–479; WALDAPFEL József, *Ovidius Amoresének magyar fordítása 1819-ből*, EPhK, 53(1929), 144–150; LUKÁCS István, *Metamorphosisok a XVIII. század hazai irodalmában*, Bp., 1944; MARÓT Károly, *Bevezetés = A kétezer éves Ovidius: Szemelvények a költő műveiből*, Bp., Gondolat, 1957, 5–49; HUSZTI József, *Az Ovidius-legenda magyarországi vonatkozásai*, *Antik Tanulmányok*, 4(1957), 3–4, 289–300; STOLL Béla, *Ovidius egyik helye a magyar népköltészetben*, *Antik Tanulmányok*, 4(1957), 1–2, 124–126; SZABÓ György, *Ovidius költészetének visszhangja az erdélyi magyar irodalomban*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Series philologica*, 4(1959), 129–138; B. RÉVÉSZ Mária, *Hozzászólás a magyarországi Ovidius-legendához*, *Antik Tanulmányok*, 8(1961), 3–4, 287–292; *A Metamorphoses-hagyomány továbbéléséről a 18. századi neolatin történeti és elbeszélő prózairodalomban: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1964, 416–418; SZÖRÉNYI László, *Szokolca átváltozása, avagy egy neolatin epikus műfaj történetéhez*, *It*, 29(1998), 4, 497–510. Az Ovidius-recepcióhoz a régi és a kora újkori magyar irodalomban, különösen Janus Pannonius, Zrínyi, Gyöngyösi vagy a verses levél műfajának vonatkozásában lásd: *A magyar irodalom története I, A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007. A téma monografikus összefoglalása több, a 18–19. századi magyarországi Ovidius-recepciót tárgyaló fejezettel: POLGÁR Anikó, *Ráfogások Ovidiusra: Fejezetek az antik költészet magyar fordítás- és hatástörténetéből*, Bp., Kalligram, 2011.

⁵ Vö. például: SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet, *A sárospataki kollégium 19. század eleji kéziratostantervei*, *Levéltári Szemle*, 30(1980), 3, 491–502. A tanulókat az Ovidius-művek be-

18. században és a 19. század első felében, a megelőző időszakhoz hasonlóan, elsősorban külföldi kiadásokban olvasták Ovidius műveit. Néhány 18–19. századi könyvtárkatalógus és a máig megőrződött gyűjtemények összetételének vizsgálata azt mutatja, hogy az ókori költő művei közül a *Metamorphoses*, a *Fasti*, a *Heroides*, az *Epistolae ex Ponto* és a *Tristia* voltak a legnépszerűbbek.⁶ Az olvasók a könyvterjesztők révén vagy külföldi utazásaik alkalmával latin, német, esetleg francia fordításban szerezték be a Németországban, Hollandiában, Franciaországban és Olaszországban megjelent szövegkiadásokat. (Néhány, a 18. században magyarországi gyűjteményben lévő Ovidius-kiadás címlapját, illusztrációját lásd a képmellékletben.⁷) A katolikus és a protestáns iskolai könyvtárak állományában ugyanez a tendencia figyelhető meg. Magyarország területén egyrészt a jezsuiták jelentettek meg Ovidius-szövegkiadásokat az iskolai oktatás céljára Nagyszombatban,⁸ másrészt a debreceni Református Kollégium tanárai,⁹ ezekben a kiadványokban azonban nem az ovidiusi művek teljes szövegét, hanem azok megtisztított változatát adták közre. Az antik költő műveinek tanulmányozásában nagy szerepe volt a kéziratos

fogadásában többek között a korabeli esztétikai irodalom, így például Szerdahely György Alajos kézikönyve segítette. Vö. SZERDAHELY György Alajos *Esztétikai írásai, I: Aesthetica* (1778), ford., jegyz. BALOGH Piroska, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, Források, Régi kortársaink, 15).

- ⁶ A Ráday-könyvtár Ovidius-kiadásairól vö. BORVÖLGYI Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp., OSZK, 2004 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VII), 151. Teleki Sámuel könyvtárában kilenc 15–18. századi nyomtatvány volt, vö. *Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék, Pars Prima*, Viennae, Baumeister, 1796, 114–115; Széchényi Ferenc gyűjteményéhez vö. *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationalis Hungaricae Széchényiano-Regnicolaris, I–III*, Sopronii, Siess, 1814–1815; a Fesztetics- és a Károlyi-családok gyűjteményeihez vö. Buda Attila és Tüskés Anna tanulmányát a jelen kötetben.
- ⁷ Az Ovidius-kódexek és -nyomtatványok illusztrációinak online gyűjteménye: Daniel KINNEY, *Revisioning Ovid: Alternative Versions of Ovid's Reception in Image and Text*, <http://ovid.lib.virginia.edu/others.html>
- ⁸ A nagyszombati Ovidius-kiadások bibliográfiai adataihoz lásd: Stephanus KÁFER-Esther KOVÁCS, *Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis, 1648–1777*, Budapestini-Strigonii-Tyrnaviae, 2013.
- ⁹ Vö. SZABADI István, *Sinai Miklós klasszika-filológusi működése = Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka, Bp., MTA BTK ITI, 2015 (Convivia Neolatina Hungarica, 1), 267–271.

másolatoknak, melyeket a diákok, olvasók tanáraik útmutatását követve vagy egyéni érdeklődésüknek megfelelően állítottak össze.¹⁰

Az iskolai oktatásban a nyelvi, poétikai és a retorikai stúdiumok egyik alapszövege a *Metamorphoses* volt. E műnek több kiadása is közkezen forgott, mégis volt az országnak olyan pontja, ahol a 18. század első felében egyetlen példányhoz sem lehetett hozzájutni. Hermányi Dienes József az 1710-es években Székelyudvarhelyen tanult, és édesapját kérte meg, hogy szerezze meg neki a szükséges könyveket. Naplójában azt írja: „Rhetor koromban sem szerezhete az Atyám semmi classicus könyveket, az ilyen Könyveknek szörnyü szük voltak miatt”; valamint: „Ekkor kivántatik vala nékem Ovidii Metamorphosis; de sem Udvarhelyt, sem másutt az Atyám nem találhata, ’s nem szerzhete.”¹¹ Hermányi Dienesnek (akit apja egy darab sajttal kárpótolt a fel nem lelhető könyvért), Ovidius más műveivel nagyobb szerencséje volt. Naplója tanúsága szerint „Ezen a nyáron fogám olvasni Ovidii Amorum Libros et Libros de Arte amandi; de magamon tapasztalva irom, hogy az ifjuság tsak hagyyna békét a’ féle verseknek, quae igvina lámbunt; de az Atyám nem tudja vala, mitsoda gonosz füre léptem

¹⁰ Vö. például: L. KOZMA Borbála–LADÁNYI Sándor, *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok*, OSZK, Bp., 1982 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 3), 736 K-1. 599. (*Opera Publici Ovidii Nasonis*, 19. sz. eleje, Micski Lukács kézírása, 4 kötet); BÖRZSÖNYI József, *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok*, OSZK, Bp., 1986 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 4), 1478 Kt. 1890. (Gyarmati József omniáriuma 1804-ből, ff. 1–23) és 1758 Kt. 2665. (Csontos István, *Sententiae memorabiliores ex Carminibus Ovidii excerptae*, 1819); BÁNHEGYI B. Miksa, *A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa – 1850 előtti kéziratok*, Bp., OSZK, 1991 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 8), 76. sz. (18. század végi kéziratok kötet). Az OSZK Kézirattárának állományából: Quart. Lat. 123. (*Disceptatio historica, qua in locum sepulchri Ovidii Nasonis disquiritur, idque Hungariae vindicatur*, 18. sz., 19 f.). A korábbi időszakból fennmaradt iskolai jegyzetek közül számos Ovidius-hivatkozást tartalmaz a Hubai János-kódex (MTAKK RUI 8^o 140). A szöveg modern kiadása: *Kéziratos diákjegyzet az 1670-es évekből*, szöv. gond. ERDÉLYI Lujza = *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk., utószó KECSKEMÉTI Gábor, s. a. r., jegyz. BARTÓK István et al., előszó HAVAS László, Bp.–Szeged, Balassi-Európa Alapítvány, 1993, 151–192.

¹¹ HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai–Balassi, 1992, 157.

vólna et quod angvis lateret in herba. 's talám jol is esett; mert ha tiltotta volna azt az olvasást, annál inkább kaptam vólna rajta."¹²

Hermányi Dieneshez hasonlóan más szülők sem tartották gyermekük kezébe való olvasmánynak Ovidius *Amores*-ét és *Ars amatoria*-ját. Egy másik erdélyi származású szerző, Andrád Sámuel a következőkről számol be:

[...] én Erdélyben soha nem-is tudék annyira menni, hogy ott Ovidiusnak Szerelem-könyveit (*Amorum libros*) meg-olvashassam. Hanem egy szép legény barátomtól kértem-el itt Bétsben az övét, melyet ő, a' mint mondta, még 12 esztendő korában szerzett vólt itt ebben a' nagy városban, hol nem tsak az orvoslásban, hanem mindenben nagy a' praxis, 's olvastam-meg leg-elsőbbben. És nem tudom, egyéb vólt e' az oka, vagy talám bizonyoson a', hogy már arra-való meg-ért eszem vólt, én bizony mind egy betűig nota nélkül-is inkább meg-értettem mint a' *Metamorphosis*-t.¹³

Ovidius károsnak ítélt erotikus műveit nem oktatták az iskolákban, és nyomtatott kiadásaihoz is nehezen lehetett hozzájutni. Az 1792-es cenzúrendelet értelmében Kotzebue, Wieland és Rousseau művei mellett Ovidius említett műveit sem lehetett terjeszteni Magyarországon.¹⁴ A szülői, iskolai hatósági tiltás azonban csak korlátozottan jutott érvényre, az érdeklődő olvasók – ha nehezen is – hozzájuthattak az *Amores* és az *Ars amatoria* külföldi kiadásaihoz vagy kézirat változataihoz. A 18. század második felében néhány erotikus versnek magyar fordításai is készültek, s olyan is volt, mely a cenzurális tiltás ellenére nyomtatásban is napvilágot látott. A szakirodalomban ez idáig Fekete János és Pálóczi Horváth Ádám ez irányú tevékenysége kapott részletes tárgyalást,¹⁵ kevésbé ismert az *Amores* II.

¹² Uo., 159. Vö. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Utószó: Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza fordítások = Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, i. m., 577–613, itt: 605–606.

¹³ ANDRÁD SÁMUEL, *A magyar Democritus életének délig való része*, [Bécs], s. n., 1791, 8.

¹⁴ Vö. [MOLNÁR JÁNOS], *Némelly nevezetes emberekről = Magyar könyv-ház, IX. szakasz*, szerk. MOLNÁR JÁNOS, Pest, Trattner, 1797, 10.

¹⁵ Vö. POLGÁR ANIKÓ, „Kerek tsetskeít feddvén tenyereim”: Galánthai Fekete János *Amores*-fordításai = Uő, *Ráfogások...*, i. m., 169–189; Uő, *Erotikus félhomály és profán epifánia Az Amores I. 5 és magyar fordításai* = Uo., 190–208; POLGÁR ANIKÓ–CSEHY ZOLTÁN, *Korinna és a vénasszony: Pálóczi Horváth Ádám és a latin műfordítás = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, HEGEDŰS

könyve 4. darabjának Kazinczy László-féle, alább részletesebben bemutatott fordítása. Magyarországon az *Amores* első teljes magyar fordítása 1820-ban, latin szövege 1907-ben, míg az *Ars amatoria* magyarul csak az 1883-ban jelent meg.¹⁶

Az *Amores* egyik első magyar fordítója egy töredék erejéig Mikes Kelemen volt, aki a *Törökországi levelek* 70. darabjában a török asszonyok egész testet elfedő ruházatával kapcsolatban saját magyar fordításában idézi Ovidiust: „mennél inkább légyen, valami meg tiltva, / légyen is előttünk, erősen el zárva, / ámbár ahhoz jutni, kellesék fáradva, / annál inkább birni, azt várjuk suhajtva.”¹⁷ Mikes egyébként más helyütt annak a véleményének adott hangot, hogy nem helyes a gyakorlat, mely szerint az iskolai oktatásban kiemelt szerepet kapnak az antik klasszikusok. A 62. levélben (1725. június 11.) Mikes Kelemen azt írja, az iskolai tanítóknak nem a latin nyelv és a latin nyelvű irodalom oktatását kellene a középpontba állítania, hasznosabb lenne, ha a diákokat olyan történelmi, jogi, gazdasági, kereskedelmi ismeretekkel ruháznák fel, melyeket később birtokaikra visszatérve és a közigazgatásban hivatalt vállalva alkalmazni tudnak. Mikes úgy látja, a legnagyobb baj az, hogy iskolái elvégzése után az ifjú „egynehány könyvit és filozófiáit valamely almáriumban eltemetvén” legfeljebb „ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, amit Virgiliusból vagy Ovidiusból olvasott. [...] Eszerént tölt el két vagy három esztendőket vagy a vadászatban, vagy az italban, vagy a Vénus udvarában, és amit egynehány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti.”¹⁸ Van adatunk arra is, hogy egy évszázaddal később az iskolai oktatás hasznosíthatóságáról mások is Mikeshez ha-

Béla, Bp., reciti, 2011, 219–241; PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM *Verses kiadványai (1787–1796)*, s. a. r. TÓTH Barna, Bp.–Debrecen, Universitas–Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, XVI), 358–359, 821–822.

¹⁶ Vö. Publius OVIDIUS Naso, *Amores*, magy. PERETSÉNYI NAGY László, Pest, Trattner, 1820; lásd erről: WALDAPFEL, *i. m.* Vö. továbbá: Publius OVIDIUS Naso, *Amores*, edidit, adn. Geyza NÉMETHY, Budapestini, Acad. Lit. Hung., 1907; OVIDIUS, *A szerelem művésze*, ford. SZANA Tamás, Bp., Révai testv., 1883.

¹⁷ *Amores*, III, 4, 17–18. „Vonz mindig, ami tiltva van, és ami nem szabad, az kell. / Bár tiltják, a beteg szüntelen inni akar.” P. OVIDII Nasonis/Publius OVIDIUS Naso, *Amores/Szerelmek*, (latinul és magyarul), ford., jegyz. GAÁL László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 119. Vö. MIKES Kelemen *Törökországi levelek és Misszilis levelek*, s. a. r. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei), 124.

¹⁸ *Uo.*, 106–110.

sonlóan vélekedtek. Pucz Antal katolikus plébános egy tanulmányában ezt írja:

Boileau, és Voltaire a' deák Poésissal egy esztendeig nem kínlódtak, és azért idővel még is fejedelmi Költökké lettek. [...] a' mi Ifiaink Oskoláinkban sok időt eltöltének, és azokbol egy nyomorúlt konyha deákságnál mást magokkal nem hoznak.¹⁹

A Mikes és Pucz Antal által rajzolt képet úgy pontosíthatjuk, hogy rámutatunk: Ovidius verseire az olvasók jó része nem unalmas kötelező olvasmányként tekintett, hanem sokáig megőrizte azokat emlékezetében. Ahogyan Andrád Sámuel beszámol róla, a szerelmes-erotikus költeményeket már a fiatal olvasók is megértették, bármiféle jegyzet vagy kommentár segítsége nélkül. Számos adat utal arra, hogy az olvasókhöz az ovidiusi életmű legtöbb darabja igen közel állt. A nekik tetsző részleteket sokan memorizálták és feljegyezték idézetgyűjteményeikbe. Az irodalmi műveken kívül a 18–19. századi levelezések anyagában is számos utalást találunk arra vonatkozóan, milyen könnyen tudták beleélni magukat az olvasók az Ovidius által megörökített élethelyzetekbe, s milyen nagy segítségükre szolgáltak az antik költő verssorai érzelmeik azonosításában, átélésében és kifejezésében.

A fentebb említett *Amores*-fordítást Kazinczy László az Adriai-tenger partján fekvő Jablanácon készítette el, ahol 1784 telén csapattával állomásozott.²⁰ Ugyanő számol be egy másik, testvérének, Ferencnek írott, 1785 decemberében kelt levelében arról az esetről, melynek egy futaki vendégeskedés során volt szemtanúja. A társaságban jelen volt egy fiatal grófné, akinek szépsége egy bizonyos Schmidt-feldt nevű generálist a következő, német nyelven elhangzott „declaratória” ragadtatta:

„Holl mich der Teufel, die Gräffin ist die Schönste Person, die ich je gesehen hab. Und Wenn ich ein Mann von 20 Jahren wäre, ich thäte

¹⁹ PUCZ Antal, *Értekezés a' nemzeti nyelv' tökéltetésére és terjesztése módjairól*, Esztergom, Beimel József, 1824, 79.

²⁰ KAZINCZY Ferencz *Összes művei, Harmadik osztály, Levelezés, I*, s. a. r. VÁCZY János, Bp., MTA, 1890, 84–85.

nichts als verschmachten, in Ohnmacht fallen und Sterben. Ich sehet aus blas. – Aber nicht, wie die von der 4 Tägigen Fieber ausgemergelte. Ich würde blas wie es uns, unser Lieber Ovidius lehret. – Nicht war Gräffin, Sie Können die Blase. Nein, so ein schönes Kind wie sie Kann das unmöglich nicht können.”²¹

Ahogy látjuk, a generális mindössze egyetlen szót idéz Ovidiustól, mely – úgy látszik – tökéletesen alkalmas feltoluló érzelmei kifejezésére.²² Kazinczy László azt is elárulja, hogy egy másik alkalommal, amikor kettesben maradt a szép grófnéval, maga is hangot adott csodálatának, a generális szavait pedig minden további nélkül alkalmazni tartja arra, hogy udvarlás céljára más helyzetben is alkalmazhatóak legyenek. Amint írja, azért közli ezt testvérével, hogy ha szüke lesz rá, ő is elmondhassa a kis beszédet egy szép hölgynek.

A szerelmes fiatalokon túl azok is jól választottak, akik nehezebb élethelyzetben, vigaszt keresve fordultak Ovidiushoz. Kazinczy László például nem csupán akkor tudott azonosulni s versekben megörökített érzelmekkel, amikor szerelmet szeretett volna vallani kedvesének, hanem akkor is, amikor katonaként az ország távoli végein állomásozott. Bátyjának azt írja, hogy a *Tristia* III. könyve 10. darabjának néhány sorát kifüggesztette a járőrszolgálatot teljesítő tisztek szálláshelyén.²³ Véleménye szerint a költő által megfogalmazott leírás pontosan illik Jablanác vidékére, a kihalt tájon szinte a növényzet sem él meg, s a katonák úgy érezhetik magukat, mintha száműzetésbe küldték volna őket. Néhány évvel később egy másik katonatiszt, a költőként is ismert Kisfaludy Sándor csapataival Bécsből Milánóba tartva, Stájerországban vetette papírra naplójának azokat a sorait, melyekben az *Epistulae ex Ponto* I. könyvének 9. verséből vett idézettel vall gyötrő honvágýáról: „Nescio qua natale solum dulcedine cunctos detinet, immemores nec sinít esse sui!”²⁴

²¹ *Uo.*, 82.

²² Az „Ich würde blas wie es uns” feltehetően az *Ars amatoria* egyik szöveghelyére utal: „Palleat omnis amans: hic est color aptus amanti; / Hoc decet, hoc stulti non valuisse putant.” (I, 729–730).

²³ *Uo.*, 83.

²⁴ KISFALUDY Sándor, *Napló és francia fogságom*, Bp., Franklin Társulat, 1892, 222, 232.

Számos további példával illusztrálhatnánk, hogyan váltak az iskolai kötelező olvasmányként megismert és megszeretett Ovidius művei a magyarországi populáris kultúra részévé. Elvéve akadtak olyan szerzők, akik szerint az élet dolgait csak tapasztalatból lehet megtanulni, nem pedig az ókori költőtől. Katona József a *Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszini költőmesterség lábra nem tud kapni?* c. esszéjében negatív példaként említi azokat az embereket, akik az Amores verseiből tanulnak a szerelemről, ami szerinte ugyanúgy nem vezet eredményre, ahogyan az sem, ha a szerzők könyvből tanulják a drámaírást.²⁵ Az elmarasztaló ítélet ellenére azonban nagy mennyiségű adattal igazolható, hogy a magyarországi olvasók, sőt a tudósok is igen sokat tanultak Ovidiustól a világ jelenségeiről. Művei nemcsak történeti, filológiai, erkölcsstani munkákban szolgáltak hivatkozási alapul, hanem például botanikai, dietetikai vagy pszichológiai szakművekben is. Csapó József debreceni orvos az *Uj füves és virágos magyar kert* c. munkájában az egyes növények leírásában,²⁶ Mátyus István erdélyi polihisztor a hatkötetes *Ó és új diaetetica* c. egészségügyi lexikonjában sok helyütt, így például a búzával és a kenyérral kapcsolatos étkezési szokások bemutatásakor hivatkozik a *Metamorphoses*, valamint a *Fasti* egyes helyeire.²⁷ Érdekes példáját találjuk az Ovidius-ra való hivatkozásnak a *Mutatvány a tapasztalati lélektan köréből* c. tankönyvben. A szerző, Rónay Jácint bencés tanár, természettudós, az MTA tagja, a Habsburg hercegek és Kossuth gyermekeinek nevelője volt, a darwinizmus első magyarországi terjesztője. Pszichológiai munkájában az érzelmek biológiai, fiziológiai leírását adja, és például a félelem bemutatását egy, a *Metamorphoses*-ből vett idézettel illusztrálja („Me timor invasit, stabam sine sanguine maestus”).²⁸

²⁵ „Hogy valamit tanuljon, német játékszíneket kelle járni. Ha hát csakugyan attól tanulni feltett magában, már akkor tanítójába szeretett egészen belé, úgyhogy kezdő voltanak gyengeségét megismerve, elhitette magával, hogy mesterét többé utól nem érheti. Ha pedig ez meg nem esett és büszkesége nagyobb volt, mintsem hogy sógorától tanuljon, akkor elévethetett ugyan holmi költőmesterségről írt (diák) könyveket, de mi az írás után való tanulás a cselekedeti gyakorláshoz? Éppen mint aki szerelmében boldogulni akarván, Ovidius Amorum-ját akarná kalauznak venni.” KATONA József *Összes művei*, I, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Szépirodalmi, 1959, 73.

²⁶ CSAPÓ József, *Uj füves és virágos magyar kert*, Pozsony–Pest, Landerer, 1792, 289, 410.

²⁷ MÁTYUS István, *Ó és új diaetetica*, Pozsony, Landerer, 1793, 49, 51.

²⁸ RÓNAV Jácint, *Mutatvány a tapasztalati lélektan köréből*, Bp., Tudománytár, 1844, 14.

Az ovidiusi életműhöz a benne foglalt életbölcsségek, a különféle élethelyzetek széles skáláját megörökítő élményanyag és a világ jelenségeire vonatkozó enciklopédikus ismeretek miatt az olvasók széles rétege talált utat. Ezen túl az antik szerző költészetének egésze jelentős hatást gyakorolt a magyarországi költőkre, írókra, elsősorban a 18. század utolsó harmadától.²⁹ A fentiekben már utaltunk az *Amores* és az *Ars amatoria* fordításaira: az 1770-es évektől megfigyelhető, hogy a magyar jobb és a kevésbé tehetséges magyar költők nagy része megpróbálkozott Ovidius valamely versének magyarra ültetésével,³⁰ és a 19. század közepéig Egyed Antal, Homonnay Imre és Wiski Pál fordításában megjelent a teljes *Heroides*, *Metamorphoses*, *Tristia*, *Epistulae ex Ponto*, s volt, amelyiknek több változata is készült. A fent említett fordítók közül ki kell emelni Pálóczi Horváth Ádámot, elsősorban nem *Amores*-fordítása kapcsán, hanem azért, mert a korszakban magyar nyelven alkotó szerzők közül az ő verses és prózai műveiben igen sokrétűen mutatható ki Ovidius hatása.

Pálóczi Horváthnak Ovidius *opera omnia*-ja a biblia után alighanem a legmeghatározóbb olvasmánya volt. Mózes könyve mellett a római költőt idézi például teológiai-ontológiai jellegű megállapításainak igazolására, amikor a világ teremtéséről szól a *Vidám indulatú haldakló* c. versében és a *Legrövidebb nyári éjszaka* c. verses tankölteményében.³¹ Véleménye szerint az ókeresztény bölcsek tanításait a pogányok is átvették, ezért hasonlít annyira a teremtés leírása a bibliában és a *Metamorphoses* első könyvében. Érvelésében arra is kitér, hogy Ovidius ugyanolyan bölcs és nagy tudású volt, mint Mózes, csupán

²⁹ A szakirodalomban e téma egyik részterülete nyert viszonylag részletes feldolgozást, vö. POLGÁR Anikó, *Felülrás és korrekciós igény a fordításban: Gyöngyösi István és Ányos Pál heroida-fordításai* = *Uó, Ráfogások...*, i. m., 43–54; Uó, „*Holtig Ulyssesnek Penelopéje leszek*”: *A heroida-fordító Dayka Gábor* = *Uo.*, 55–70; a *Heroides* recepciójáról Faludi Ferencnél és a közköltészetben: CsÖRSZ Rumen István, *A kesergő nimfától a főnőházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800)*, Bp., Universitas, 2016 (Irodalomtudomány és kritika, Tanulmányok), 102–104,

³⁰ További vizsgálatot érdemelnek az OSZK Kézirattárában található kéziratos források: Fol. Lat. 3692. (ff. 12–14. „Publius Ovidius Nasónak fő-asszonyok leveleiből magyarra fordított első levél”, 1770); Quart. Hung. 205. (Felsőpulai Madarász József különféle versei, ff. 18–83. „Fő-Asszonyok Leveli (Heroidum Epistolae), P. Ovid’ Názó Munkája... Magyarra fordítatva,” 1815); Quart. Hung. 791 (Kecskeméti Dániel, „A Hirnek és Lakhelyének leírása Ovidius szerént”, 19. sz. első fele).

³¹ PÁLÓCZI HORVÁTH, *Verses kiadványai...*, i. m., 425–496, 694–701.

azért nem látott mindent egészen pontosan, mert neki nem volt „oly-lyan jó üveg szeme” (azaz szemüvege).³² A római költőre egyben történetíróként is tekintett, aki a világ történelmének megismeréséhez is elsődleges forrásként szolgált számára: *A magyar Magóg pátriárkától fogva I. István királyig* c. történeti összegzésében több helyütt idéz ovidiusi szöveghelyeket.³³ A csillagászati tankönyvében közölt adatokat részben szintén Ovidiustól veszi, de e művében tudatosan, a szóra-koztatás céljából felhasználja a *Metamorphoses*-ben olvasható, fiktívnek ítélt elemeket, az ún. „meséket” is. Egyéb írásaiban, így például a *Hunniás* c. eposzban a Vergilius-idézetek mellett számos Ovidius-szöveghelyre tett utalást találunk.³⁴

Fontos számolni továbbá azzal a ténnyel is, hogy Pálóczi Horváth költőtársa és saját maga költői előképét is Ovidiusban találja meg. Az *Igaz barát* c., 1784-ben írott, három hosszabb szakaszból álló versében kedves költőtársát, a halálos beteg Ányos Pált búcsúztatja.³⁵ A teológiai, filozófiai témákat is érintő vers első részében „a’ régi Poéták’ költeményi szerént” siratja beteg barátját, s azzal vigasztalja, hogy kijelenti, talán van igazság a lélekvándorlás tanában. Ennek megfelelően kifejti, hogy az a lélek, amely legutóbb Ányosban öltött testet, korábban Orpheuszban lakott, majd Ovidiusba költözött át. Megtaláljuk ugyanezt a gondolatmenetet Pálóczi Horváth *Felfedezett titok* c., szabadkőműves témájú regényében is, ahol a szereplők nincsenek megnevezve, de az elbeszélő ott is beteg barátja halálos ágyánál fejti ki a lélekvándorlással kapcsolatos nézeteit.³⁶ Másrészt viszont Ovidiust egyben saját elődjének is tekinti. Elsősorban az ő példájára hivatkozik 1788-ban kiadott versgyűjteménye, a *Holmi* előszavában, mint olyan szerzőre, aki szintén sok könnyedebb hangvételű, szórakoztató, szerelmes és erotikus verset írt, s noha ezt a hibát más, komolyabb műveivel igyekezett kiküszöbölni, mégis száműzetésbe kényszerült.³⁷ Pálóczi Horváth a kötet megjelenése után nem sokkal nyert felvételt az

³² *Uo.*, 434.

³³ [PÁLÓCZI] HORVÁTH ÁDÁM, *A’ magyar Magóg pátriarkátul fogva I. István királyig*, Pest, Trattner, 1817.

³⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH, *Verses kiadványai...*, i. m., 55–240.

³⁵ *Uo.*, 269–282.

³⁶ Vö. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *Felfedezett titok*, szöv. gond., bev. tanulmány, jegyz. NÉMETH JÓZSEF, Bp., Szépirodalmi, 1988, 33–35.

³⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH, *Verses kiadványai...*, i. m., 267.

egyik pesti szabadkőműves páholyba, ahol az Arión nevet vette fel. A róla fennmaradt egyetlen hiteles ábrázolás 1791-ben készült: az író mellképét szabadkőműves szimbólumok veszik körül, alatta a *Fasti* Ariónról szóló részletének két sora olvasható.

Pálóczy Horváth Ádám számára tehát a klasszikus római szerzők közül egyértelműen Ovidius volt az, akihez viszonyítva meghatározta saját alkotói pozícióját, őt tartotta a költők költőjének. Más korabeli szerzők kijelentései ezen túlmenően arról árulkodnak, hogy a magyar nyelvet különösen alkalmasnak tartották az ókori latin nyelvű irodalmi alkotások tolmácsolására. Aranka György 1806-ban a következőket írja:

Si nisi quae forma poterit te digna videri Nulla futura tua est: nulla futura tua est. Hogy ha csak egy hozzád illő remek anygali szépség Egy se lehetne tiéd: senki se lenne tiéd. Ezt az utolsó versét Ovidnak még eddig, [...] se az Ánglus, se a' Német nem tudja helyesen fordítani.³⁸

Az időmértékes verselés a 18. század végétől kezdve valóban meghonosodott a magyar költők gyakorlatában, nemcsak az antik szerzők műveinek fordításakor követték hűen az eredeti metrumokat, hanem saját, önálló alkotásaik esetében is sikerrel alkalmazták ezeket a versformákat. A római költők ilyen mértékű imitálásával nem mindenki értett egyet. A volt jezsuita Molnár János 1780-ban adta ki *Zoologicon* c., hexameteres formájú tankölteményét,³⁹ melyről Ráth Mátyas nyelvészeti író recenziójában a következőket írja:

én ugyan igen kívánnám, hogy a' Poésist tanuló ifjakkal ezeket, 's e'féle Verseket tanúltatnák inkább, hogy sem Ovidius' Elegiáját, mellyekben a' furtsa gondolatoknál egyéb alig vagyon, mit tanúlniok.⁴⁰

Hozzá kell tennünk azonban, hogy Molnár részben az antik auktorok, részben újabb tudományos munkák alapján állította össze tankölteményét, tehát maga is sokat tanult Ovidiustól. Egy későbbi szer-

³⁸ ARANKA György, *Elme játékjai*, Nagyvárad, Szigethy, 1806, 8.

³⁹ Joannis Bapt. MOLNÁR, *Zoologicon, complexum historiam naturalem animalium*, Budaë, Typis Regiæ Universitatis, 1780.

⁴⁰ MOLNÁR Jánosnak [...] *Magyar és deák könyvei*, Győr, Streibig, 1792, 31.

ző, a polihisztor tanár, politikus, akadémiai tisztviselő Sasku Károly szintén elmarasztalta a római költőt:

Ezen évkort a' Rómaiaknak Homéert utánozó hőskölteményszerzői teszik újra nevezetessé, de a' kik semmi újat, sőt Homéernál átaljában sokkal kevesebbet tettek. Nem is tehettek valami nagyot; mert Róma soha nem volt szabad. Költő pedig szabad lélek nélkül senki sem lehet. **Ovid'** tehetsége díszé vala e' kornak, de e' költőnek egy darabja sints, melly a' költészet' ditső tzeljának megfelelt volna. Elmeláng lakott Ovidban, mellynél nagyobb emberben alíg lehet, de nem vala nemes szíve szegénynek, annyi sem, mennyi egy közönséges férfiban lenni tartoznék. Ő már a' Homér' kintseit számtalan képekkel gazdagította; de a' képek még tsak készültek és eszközök a' költészetben a' kitűzött magas tzelét elérésére.⁴¹

A római költők imitációját illetően Kazinczy Ferenc is egymásnak ellentmondó nézeteket vallott. A *Pályám emlékezetében* azt írja, már gyermekként nagyon szerette a *Metamorphosest*, s több részletét könyv nélkül megtanulta; majd később, fiatal költőként maga is lefordította a *Heroides* egyik darabját.⁴² Később azonban, egy 1814-ben kelt levelében azt írja: „a' mi semidoctusainkat elrontotta az iskolában Ovidius”, és azt kívánja, bárcsak a két kiváló 18. századi jezsuita költő, Faludi Ferenc és Kunics Ferenc versei szolgáltak volna mintául az utánuk jövők számára.⁴³ Mindeközben a magyar irodalmi nyelv tökéletesítésén és a magyar nyelvű irodalom felvirágoztatásán fáradozó írók más csoportjai meg voltak győződve arról, hogy egyedül az antik római szerzők példáját követve érhetnek el eredményeket. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1795-ös állásfoglalása szerint:

Ebben a pontban igenis örömet megegyezik a Társaság, és azt tartja, hogy ha Terentius, Cicero, Caesar, Virgil[ius], **Ovid[ius]**, Horat[ius] s más szép külső írók nyelvéhez hasonló nyelvvél ír valaki magyarul, a magyarság szépségéhez és tisztaságához a tárgyak méltóságát és érzékenyítő előadását is melléje kötvén, ennél semmiféle más mód nagyobb

⁴¹ SASKU Károly, *Az okoskodás és költészet tudománya*, Pest, 1836, 88–89.

⁴² Vö. KAZINCZY Ferencz, *Pályám emlékezete*, közléteszi VÁCZY János, Bp., Franklin, 1900.

⁴³ Vö. KazLev, XII, 139.

becsületet a magyar nyelvnek nem csinálhat; s annak tekintetbe való hozására jobb és rövidebb utat nem találhat.⁴⁴

Hasonlóan vélekedett Verseghy Ferenc is:

A' deáknak Quintilianus, Cicero, **Ovidius**, a' francziának Academie de la langue françoise, az olasznak della Crusca társaság, a' németnek Adelung kellett, hogy arra a' tökéletességre jussanak, mellyel tündöklenek. Csak a' magyar nyelvnek volt volna tehát különös privilégiuma arra, hogy kultúrája felfordúlt rendű legyen, azaz: hogy akkorában, midőn magyar Grammatikáru senki sem gondolkodott, [...] a' tökéletességnek legmagosabb pontyánn ragyogott legyen?⁴⁵

Verseghy tehát egyfajta nyelvművelő társaságként tekint az ókori latin auktorokra, s úgy véli, az ő példájukat követve közös megegyezéssel kell megteremteni a magyar nyelvű irodalom létfeltételeit. Verseghy egyaránt fontosnak tartotta önálló irodalmi művek megalkotását, és a világirodalom remekei műfordításainak elkészítését; ő maga a *Metamorphoses* áttüztetésébe fogott bele, noha erkölcsnemesítő szándéktól vezérelve kihagyta a szövegből a szerelmes és erotikus jelenségeket.⁴⁶

Ahogy fentebb már utaltam rá, az ovidiusi életmű magyarországi kiadás- és fordítástörténetére, valamint kéziratos hagyományára vonatkozó adatok összegyűjtése igen összetett feladat, melynek révén megismerhetővé válnak a sokak által kedvelt, egyesek által elutasított vagy lebecsült költő recepciójának kevésbé ismert esetei. Az ismertetett szépirodalmi és egyéb források jól érzékeltetik, milyen sokrétűen viszonyultak a 18–19. századi magyarországi olvasók az ókori költő gazdag életművéhez, mely sokaknak költészettani vagy latin nyelvi példatárként, másoknak utánzásra serkentő, ihletadó mintaként, esetleg a magyar nyelvű szépirodalom vagy a magyar irodalmi nyelv megteremtésének eszközként szolgált. Számos példát ta-

⁴⁴ JANCSÓ Elemér, *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, Bukarest, Akadémiai Kiadó, 1955, 187.

⁴⁵ VERSEGHY Ferenc, *A' tiszta magyarság, avvagy A' csinos magyar beszédre és helyes írásra vezérlő értekezések [...]*, Pest, Eggenberger, 1805, 6.

⁴⁶ Vö. Verseghy Ferencz' *maradványjai és élete*, kiad. SÁGHY Ferenc, Buda, Királyi Magyar Univ., 1825, 13–116.

lálunk továbbá arra, hogyan építették be tudományos munkáikba az Ovidius műveiből elsajátított ismereteket a filozófusok, történészek és a különböző tudományterületeken működő tudósok. Mindemellett fontos rámutatni, hogy az Ovidius-recepcióval nem csupán a magas kultúra körébe tartozó alkotások vagy a tudományos munkák esetében kell számolnunk. Az antik költő nem csupán a nyelvi és az irodalmi képzés tekintetében nevezhető olvasói tanítómesterének, hiszen sokukat ő oktatta általában az élet, és különösképpen a szerelem dolgaira is, s népszerű témaválasztásainak és kivételes elbeszélői tehetségének köszönhetően azokhoz is utat talált, akik nem irodalmi vagy tudományos pályán tevékenykedtek – még ha kissé pontatlan is a Desericzky Ince által festett kép az ékes latinsággal társalgó, Ovidiust szavaló magyar disznópásztorról.⁴⁷

⁴⁷ Vö. SZÖRÉNYI László, *Desericzky Ince védirata a magyar műveltségről = Humanista történetírás...*, i. m., 168–177.